

DE BETEKENIS VAN CLARA FEYOENA VAN RAESFELT-VAN SYTZAMA
(1729 - 1807) ALS KERKLIED-DICHTERES*

"Zoudt gij, wat u de Algoedheid gaf, niet
tot haar' lof vertoonen?"

Inleiding

Clara Feyoena van Raesfelt-van Sytzama is de auteur van Gezang 231 in het *Liedboek voor de kerken* (1973). Dit gezang is voor het eerst verschenen in de *Evangelische Gezangen*, als Gezang 44.¹ Ook Gezang 154 uit deze bundel is van haar. Hiermee heb ik meteen de belangrijkste redenen gegeven waarom ik in dit artikel aandacht besteed aan haar leven en werk.

Publikaties over haar laten tot nog toe vooral een biografische interesse zien. Seerp Anema wordt in *Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde* van Professor te Winkel:

"(...) getroffen (door) de vermelding van een dichteres uit het laatst der 18e eeuw, wier welluidende naam in mijn ooren was blijven naklinken; Clara Feyona van Sytzama. Als Baronesse van Raesfelt, zoo vermeldt Te Winkel, dichtte ze het Hofdicht "Heemse" (de naam van het adellijk huis in het dorpje Heemse), gelegen in de onmiddellijke nabijheid van Hardenberg, waar ze in stille eenzaamheid haar dagen sleet. Die naam, die rang, die eenzaamheid ... een "Ahnung" van blauwe romantiek beving mij, (...)"²

Frouck van der Hoening heeft een (streek)romantisch verhaal over haar geschreven. Belangstelling voor haar dichtwerken, namelijk voor het hofdicht *Heemse*, toont P.A.F. van Veen. Uitvoeriger over dit gedicht is de MOB-scriptie *Nederlands van K. Oosterkamp*.³

Behalve de genoemde poëzie schreef Clara Feyoena ook: *Bellingeweerder Uitspanningen*, *Gedichten*, en *Kort begrip der Geschiedenis van Oud Griekenland*. Verder heeft ze gedichten laten verschijnen als pamflet, in bundels van anderen,

* Dit artikel in het kader van een dissertatie is tot stand gekomen onder begeleiding van Prof. Dr. F.R.J. Knetsch.

1. *Evangelische Gezangen*, (Amsterdam: Johannes Allart, 1806).

2. Seerp Anema, *Een vergeten dichteres uit de achttiende eeuw. (Clara Feyona van Sytzama)*, (Amsterdam: P.N. van Kampen en zn., 1921), 1. *Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde* is uitgegeven bij Bohn, Haarlem, 1922 - 1927, herdrukt bij De Tille, Leeuwarden 1973.

3. Frouck van der Hoening, *Het danklied van Clara Feyoena*, (Kampen: Kok, 1982). P.A.F. van Veen, *De soeticheydt des buyten-levens. Vergheselschap met de boucken. Het hofdicht als tak van een georgische litteratuur.* ('s Gravenhage: Van Goor Zonen, 1960), 103-106. K. Oosterkamp, *Heemse, Hof-, Bosch- en Veldzang, in vier zangen, analyse en interpretatie*, (Zwolle, 1984).

en in uitgaven van letterkundige genootschappen.⁴

Onderzoek omtrent een vrouw van wie liederen opgenomen zijn in een officiële bundel is om twee redenen zinvol. Teksten van vrouwen nemen immers in de liturgie een beperkte plaats in. In het verlengde van de beperkingen op het optreden van vrouwen in de gemeente (zie bijvoorbeeld I Kor. 14: 34), is er weinig werk van hun hand gebruikt in kerkdiensten.

Daarom is, ten eerste, deze dichteres juist als uitzondering op de afwezigheid van vrouwen binnen de liturgie een nader en concreet onderzoek waard. Ten tweede kan dit onderzoek, als het zich richt op concrete teksten, zoals gedichten en liederen, duidelijk maken welke spiritualiteit voor vrouwen aantrekkelijk kan zijn, dan wel van haar geaccepteerd wordt.

De onderzoeksmotieven laten zich in de volgende drie vragen vertalen:

1. Op welke manier zijn liederen van Clara Feyoena van Raesfelt-van Sytzama terecht gekomen in de *Evangelische Gezangen*?
2. Wat was haar positie en erkenning als dichteres? Haar plaats in de cultuur van de achttiende eeuw zal daartoe vergeleken worden met de algemene situatie van vrouwen in deze tijd. Eventuele relaties met andere dichtersessen zullen hier verhelderend werken. Onderlinge overeenkomsten én verschillen kunnen Clara's positie nader bepalen.
3. Waaruit bestond de spiritualiteit van Clara Feyoena van Raesfelt? Het onderzoek zal zich met name toespitsen op haar godsbeeld.

Voor de beantwoording van deze vragen heb ik gebruik gemaakt van verschillende biografische en kerkhistorische bronnen. De meeste informatie komt uit de dichtbundels van Clara Feyoena zelf. Verder heb ik geput uit het archief van de *Evangelische Gezangen*. Rijk aan gegevens was ook het archief van het dichtgenootschap "Kunstliefde Spaart Geen Vlijt", evenals zijn publikaties.⁵ Via de

4. Clara Feyoena van Sytzama, *Bellingeweerder Uitspanningen*. (Groningen: J. Spandaw, 1746); Clara Feyoena van Raesfelt-van Sytzama, *Heemse, Hof- Bosch- en Veldzang. In vier zangen*. (Utrecht: Weduwe J. van Schoonhoven, 1783); *Gedichten, van vrouwe Clara Feyoena van Raesfelt, geboren van Sytzama*. (Amsterdam: Johannes Allart, 1794); Clara Feyoena van Raesfelt-van Sytzama, *Kort begrip der Geschiedenis van Oud Griekenland*. (Coevorden: J. van der Scheer, 1802).

Losse gedichten in: Magdaleen Reen-Pollius, *Stichelijke Mengelgedichten*. (Leeuwarden: Abraham Ferwerda, 1745); in: *Album Amicorum* van Arnold Kulenkamp, vgl. C.W. Bruinvis, "Album van Arnoldus Kulenkamp. De dichteres Clara Feyoena van Sytzama" *De Navorscher* 54 (1904), 389 - 394; "Lierzang ter vieringe van het eeuwfeest der Nederlandsche vrijheid", in: Phileleutherus, red., *Dichtkunstig Gedenkteeken voor de Nederlandsche vrijheid, op haar eerste Eeuwgetyde*. (Amsterdam: Pieter Meyer, 1748), 36-40.

Pamfletten: *Veldzang op de geboorte van Anna*. 17 november 1746; *Op de verheffing van Willem Carel Hendrik Friso tot stadhouder, Capitein en Admiraal der zeven vereenigde provincien*. (Groningen: J. Spandaw, mei 1747); *Visscherszang ter zevende verjaring van Hare Doorluchtigste Hoogheid, Mevrouw Carolina, geboren Princesse van Orange en Nassau enz. enz. enz.* den 28den van Spokkelmaand 1750; *Op de Zege bij de Doggersbank*. (Utrecht: Wed. J. van Schoonhoven, 1781); een lofdicht op Bacot's lofzang op Van der Capellen, 1784, vgl. S. Anema, *Een vergeten dichteres uit de achttiende eeuw*, 159.

5. Wat betreft "Kunst Wordt Door Arbeid Verkreegen" heb ik vooral vertrouwd op recente secundaire literatuur.

Centrale Registratie Particuliere Archieven heb ik toegang gekregen tot een bijzondere bron: een kast met boeken uit de zestiende tot en met de negentiende eeuw, die nog tot het familiebezit hoort van nazaten van de dichteres. Naar men zegt is deze eigendom geweest van Clara Feyoena. In 'n paar boeken staat haar naam, maar veel boeken zijn niet gesigneerd of hebben de naam van iemand anders op het titelblad.

De eerste twee vragen zijn gesteld in reactie op het beeld van isolement dat Anema, en in navolging van hem het *Liedboek voor de kerken*, van Clara Feyoena van Raesfelt geeft.⁶ Anema noemt het romantische van haar eenzaamheid als inspiratiebron voor zijn studie. Hij sluit hier aan bij een concept van eenzaamheid, waardoor Clara Feyoena zelf beïnvloed werd, toen het opkwam aan het eind van de achttiende eeuw.⁷

Een reden om aan de voorstelling van het *Liedboek* te twifelen wordt aangereikt in het vlot geschreven en uitdagende boek van Joanna Russ. Zij noemt een aantal redenen waarom schrijfwerk van vrouwen niet adequaat gewaardeerd wordt. Eén daarvan is dat vrouwelijke auteurs dikwijls voorgesteld worden als geïsoleerd van de literaire traditie van haar tijd, onbeïnvloed en zonder invloed. Literatuurstudie heeft neiging androcentrisch te zijn: stromingen en tradities worden in de eerste plaats door mannelijke schrijvers vertegenwoordigd.

Voorts heeft Hannemieke Stamperius opgemerkt dat vrouwen minstens een introductie van schrijvende mannen uit hun naaste vriendenkring nodig hebben om erkenning te krijgen als auteur. Als deze veronderstelling klopt, dan kan geen enkele vrouw die publiceert en in bundels opgenomen wordt, werkelijk eenzaam of geïsoleerd zijn geweest.⁸

Een onderzoek dat zich richt op de relaties van Clara Feyoena binnen het culturele klimaat van haar tijd maakt het mogelijk het beeld van de geïsoleerde en uitzonderlijke dichteres kritisch onder de loep te nemen.

In het volgende zal - conform de onderzoeksvragen - eerst een beeld geschetst worden van het leven van de dichteres: haar werk en haar relaties. Vervolgens wordt nader ingegaan op de vraag naar haar positie als vrouwelijke auteur. Tenslotte zal geprobeerd worden iets over haar spiritualiteit te zeggen op grond van haar gedichten.

6. *Liedboek voor de kerken*. ('s Gravenhage, 1973), 763.

7. "Romantische gevoelens kan men in de hofdichten zien naderen: de nachtegalen, een overigens oud motief, slaan vaker tegen de komst van de negentiende eeuw; de maan gaat schijnen; het landleven dat reeds lang een ideaal van rust was, wordt er soms meer een van eenzaamheid; de storm die vroeger diende om het gevaar van de zeevaart duidelijk te maken, wordt meer een bewijs van de nietigheid van de mens in de grootsheid van de schepping", P.A.F. van Veen, *De soeticheydt des buyten-levens*, 221.

8. Joanna Russ, *Andere levens, andere letteren*. (Amsterdam: Sara, 1985), 105. Vert. van How to suppress women's writing. (London: The Women's Press, 1984), door Tilly Schel, feministisch vertaalcollectief De Bron. Hannemieke Stamperius, "Vergeten vrouwen in de achttiende en negentiende eeuw" *Chrysalis* 6 (1980), 57-58.

I. Levensloop

Clara Feyoena is op 5 april 1729 geboren te Leeuwarden, als dochter van Pyrrhus Wilhelmus van Sytzama en Isabella Juliana Aebinga van Humalda. Ze heeft één oudere broer, Pico Galenus, geboren op 1 augustus 1727. Als zij één jaar is, overlijdt haar moeder.

In 1732 hertrouwt haar vader met Geertrui Fuck van Burmania, de weduwe van Schelto Jarges. Het gezin verhuist van het familiebezit Beslinga-state te Friens naar Tammingaborg, het huis van de bruid in Bellingeweer (vlakbij Winsum, Gr.).

Tussen 1733 en 1738 worden vier kinderen geboren, waarvan de zoon, Frans Onno (geboren 19 september 1734) blijft leven. Twee dochters sterven voor ze een jaar oud zijn, het oudste meisje overlijdt op 5 november 1738, ongeveer twee maanden na de dood van haar moeder.

Clara's eerste gepubliceerde en gedateerde gedichten zijn gemaakt in 1741, wanneer ze logeert bij familie van haar vader in Overijssel.⁹ Tot 1750 woont ze dan in de buurt van Groningen. Ze heeft in deze tijd contacten in de Groninger studenten- en dichterswereld. Justus Conring, één van de studenten, wordt door Anema opgevoerd als gouverneur van Clara Feyoena - naast de gouvernante Frederika Alida Tegneus - én als haar geliefde. Hij is overleden in 1748.¹⁰

In 1746 verschijnt haar bundel *Bellingeweerder Uitspanningen*. Deze bevat een opdracht aan Willem IV, de stadhouder van Friesland en Groningen, zijn vrouw Anna en dochter Carolina. Een voorrede van Pico Galenus met een redelijk uitgebreide geschiedenis van het Oranjehuis, een aanhangsel dat daar weinig van verschilt en lofdichten op de dichteres nemen ongeveer de helft van het boekje in beslag. Haar eigen gedichten volgen daarna.

Na de *Bellingeweerder Uitspanningen* publiceert Clara nog een aantal Oranjegezinde gedichten. De band van de Van Sytzama's met het hof te Leeuwarden lijkt voor dit partijschap verantwoordelijk. Volgens latere opmerkingen van de schrijfster is haar vader de drijvende kracht achter de uitgave van deze eerste gedichten geweest.

In 1750, eenentwintig jaar oud, trouwt ze met Isaäk Reinder van Raesfelt (1723 - 1800). Na het overlijden van zijn moeder in 1753 verhuizen ze van "Den Alerdinck", in de buurt van Laag Zuthem, naar Heemse. Hun dochter Ermgard Ebella Juliana wordt geboren op 10 oktober 1757. Ermgard trouwt in 1775 met Christiaan Lodewijk van Rechteren, Heer van Collendoorn.

Rond 1766 is Clara Feyoena begonnen aan het hofdicht *Heemse*. In 1774

9. Het eerste gedateerde gedicht is gewijd aan een preek van ds. Hero Idema in Oudenzijl, 2 juli 1741. Dan volgt in november een gedicht voor haar oom Jan Andries van Sytzama. De gedichten voor Johan Hermen van Hemert en ds. Philippus Theodorus van Riemsdijk te Wijhe hebben de toevoeging "Krijtenberg, 25 januari 1742", resp. 26 januari. Clara Feyoena van Sytzama, *Bellingeweerder Uitspanningen*, 86-87, 61-62, 55-56 en 88-89.

10. De gedichten in de *Gedichten* lijken de hypothese van een verliefdheid tussen Clara en Justus te ondersteunen. Voor het goeverneurschap heb ik geen bewijzen kunnen vinden. Vgl. S. Anema, *Een vergeten dichteres*, 18 en 66.

wordt zij lid van het Haagse dichtgenootschap "Kunstliefde Spaart Geen Vlijt" (KSGV). Zij publiceert regelmatig in zijn *Proeven van poëtische mengelstoffen*.¹¹ In 1777 wordt haar kleindochter geboren, in 1779 haar kleinzoon. Haar dochter overlijdt 24 januari 1780 in Collendoorn en de kinderen worden waarschijnlijk bij de grootmoeder in Heemse gebracht.

Clara Feyoena wordt in 1781 lid van het Leidse taal- en dichtlievend genootschap "Kunst Wordt Door Arbeid Verkreegen" (KWDAV). Twee jaar later komt *Heemse* uit. Het grootste deel daarvan zal in 1774 gereed gekomen zijn, omdat ze dit jaartal vermeldt aan het slot van haar boek.

Na 1785 heeft ze een tijdlang òf de letterkunde niet beoefend, òf haar werk niet de moeite van publikatie waard gevonden.¹²

In de *Gedichten* staat nieuwe poëzie uit 1792 en 1793 en werk uit vorige jaren. Haar kleinkinderen zijn dan veertien en zestien jaar. In 1796 huwt de kleindochter, Maria Clara van Rechteren, met Jacob van Foreest. In 1800 overlijdt Clara Feyoena's echtgenoot I.R. van Raesfelt, een jaar later gevolgd door hun kleinzoon.

Volgens Anema is haar man rond 1794 kinds geworden. Hij leidt dit af uit het feit dat Clara dan pas, met de publikatie van de *Gedichten*, haar heimwee naar J. Conring en naar Groningen openbaar maakt.

In 1802 geeft ze een samenvatting van de klassieke geschiedenis uit, getiteld: *Kort begrip der geschiedenis van Oud Griekenland*.

Rond 1803 stuurt zij liederen in naar de commissie van de *Evangelische Gezangen*. Deze worden gepubliceerd in 1806.

De overlijdensdatum van Clara Feyoena is 1 september 1807.

Uitgaande van haar literaire produktie zijn in het leven van Clara Feyoena drie periodes te onderscheiden, namelijk de periodes 1741 - 1750, 1766 - 1785 en 1792 - 1807.

Deze periodes sluiten niet op elkaar aan. Daarmee wordt zichtbaar, in welke situatie en in welke jaren de schrijfster creatief is geweest. Aan deze verschillen in literaire activiteit ligt mijns inziens een samenspel van biografische en historisch-politieke omstandigheden ten grondslag. Invloed heeft vooral de plotselinge ziekte en dood van J. Conring gehad in 1748. Clara ziet zijn sterven als een gevolg van zowel politieke als persoonlijke omstandigheden.¹³ Door de oorlog van de Nederlanden met Frankrijk wordt de positie van Willem IV in de binnenlandse politiek belangrijk. Het ideologische en het standsverschil tussen

11. *Proeven van poëtische mengelstoffen van het dichtlievend genootschap Kunstliefde Spaart Geen Vlijt*. 1-12 (Leyden 1773 - 1789).

12. Gedichten uit de jaren 1770-1773 (de tijd dat ze aan *Heemse* werkt), 1776-1777, 1779 en 1782-1783 ontbreken ook. Na de *Bellingeweeder Uitspanningen* zijn er slechts drie ongedateerde gedichten. "Opwekking voor 't gebruik van het heilig avondmaal" en "Op een afbeelding van Augustinus" heeft ze in 1778 opgestuurd naar KSGV, en dus voor dat jaar geschreven. "Afscheid" is tegelijk met "Herdenking" uit 1793 aan de "Bestuurderen" toegezonden, en hoort dus waarschijnlijk bij de laatste periode.

13. "Herdenking" (1792) in: *Gedichten*, 94-97. S. Anema, *Een vergeten dichteres*, 163.

Conrings familie en de Van Sytzama's wordt groter en Conrings kans op een huwelijk met Clara verdwijnt.

Nadat Clara getrouwd is met I.R. van Raesfelt en verhuisd is naar Overijssel, heeft ze kennelijk lange tijd haar pen niet opgenomen. Ook wanneer ze kleine kinderen moet opvoeden, stopt haar literaire activiteit.

Voordat ik inga op haar positie als *vrouw* en dichter, wil ik het ontstaan van Clara's literaire werken binnen deze verschillende perioden uitvoeriger beschrijven.

A. De periode 1741 - 1750

De gedichten van Clara in de *Bellingeweeder Uitspanningen* zijn ingedeeld in "Stichtelijke gedichten" en "Mengeldichten". Volgens de latere mening van de schrijfster zijn ze van weinig waarde. Als poëtisch voorbeeld had ze alleen de verguisde psalmberijming van Petrus Datheen voor de Gereformeerde kerken in de Nederlanden uit de zestiende eeuw.¹⁴

Toch valt ook aan andere voorbeelden te denken. Ze voert met Magdaleen Reen-Pollius, een Friese dichteres, en met mevrouw J.B. Asendorp-Tegneus, de zus van haar gouvernante F.A. Tegneus, een soort poëzie-correspondentie: ze publiceren in elkaars bundels.

Verder lijkt Jetske Reinou van der Malen uit Leeuwarden mij ook van belang als inspiratiebron. Zij is geboren in 1687. Haar sterfdatum is onbekend. Blijkens haar *Zede-, Mengel-, en Lykgedichten* uit 1728, is ze een stiefdochter van de hoogleraar Joh. Hemsterhuis uit Zutphen. Jetske is bevriend geweest met de familie van Sytzama. Ze heeft een paar gelegenheidsgedichten gewijd aan Frouk Juliana Geertruid van Sytzama, de zus van Clara's vader Pyrrhus Wilhelmus. Ook bezingt ze het huwelijk van Clara's ouders.¹⁵ Haar bundeltje is nog steeds aanwezig in de kast die Mevrouw van Raesfelt nagelaten heeft.

In de *Bellingeweeder Uitspanningen* staan lofdichten van predikanten, studenten en collega-dichters (waaronder M. Reen-Pollius en de zusters Tegneus) uit Friesland en Groningen.

Uit de opmerkingen van de verschillende lofredenaars, blijkt dat Clara Feyoena populair is dankzij het prestige dat de adel ten deel valt in de achttiende eeuw. Andere positieve eigenschappen die vermeld worden, zijn haar vroomheid, haar dichtkunst en haar jeugd.

Over de meeste auteurs van de *Bellingeweeder Uitspanningen* is weinig of niets bekend. Clara noemt later de studenten "puik van Neerlands zonen". Anema vindt dat een beetje overdreven.

14. "Voorbericht", in: *Gedichten*, iv. S. Anema, *Een vergeten dichteres*, 52.

15. Jetske Reinou van der Malen, *Zede-, Mengel- en Lykgedichten*. (Leeuwarden, 1728), 205. Over haar E. Zuidema in: P.C. Molhuysen en P.J. Blok, red., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Dl. 3 (Leiden, 1914), 812-813. Over M. Reen-Pollius G.A. Wumkes in: P.C. Molhuysen, Fr.K.H. Kossmann, red., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Dl. 10 (Leiden, 1937), 745. Literatuur over de andere dichters uit Clara's omgeving is mij niet bekend.

Toch zijn Josua van Iperen, Gerard Nicolaas Heerckens en de Duitse F.A. Widder wel aandacht waard. J. van Iperen is de gevierde predikant uit Veere, wiens boek *Kerkelyke historie van het Psalmgezang* nog steeds gebruikt wordt bij de studie naar de Nederlandse ontwikkeling van het kerklied. G.N. Heerckens is, meldt Anema, een Rooms Katholieke kosmopoliet, die meermalen Voltaire heeft bezocht. F.A. Widder wordt in later dagen hoogleraar filosofie in Groningen.¹⁶ Terugblikkend zegt de schrijfster zelf over de kring:

"(...)een waardig dichtgenootschap, waar van ik in mijn jeugd de oorszaak en een medelid was, en dat in dien tijd meermaals vergaderde aan mijn vaders huis. Sommige van die leden hebben door haar eigen vorm en geschriften zig zelf vereeuwigd, maar ik, die haar allen overleef, kan mij niet voldoen, zonder iets tot haar gedagtenis aan te stippen, in een betrekking, die zoo veel invloed op mijn levensloop heeft gehad".¹⁷

De poëten, die Clara zozeer bewondert, komen echter niet voor in de verzamelbundel *Dichtkunstig Gedenkteeken voor de Nederlandsche Vryheid*. Zij zelf wel.

Deze bundel is ontstaan op initiatief van J. Hulk en H. Asschenberg, die "gedrukte Brieven (...) den Dichteren, welke reeds, in vroeger tyd, blyken van hunne bekwaamheid gegeven hadden, (hadden) toegezonden, volgens eene Naamlyst, naar ons beste weten opgesteld".¹⁸

Van Sytzama is waarschijnlijk uitgenodigd op grond van haar Oranjegezinde dichtstukken, want de stadhouder als hand die de zeven provinciën verenigt en redt, is een vast thema in alle bijdragen. Maar het is mogelijk dat ze zelfstandig gereageerd heeft op een bericht in de *Snapper*, een spectatoriaal tijdschrift. En ze kan via derden de brief en opdracht in handen gekregen hebben.

Clara Feyoena van Sytzama is de jongste van de vijf (of zes, want de eerste auteur noemt zich N.N.) dichtersessen die opgenomen zijn. De anderen zijn Agneta vander Heide-Hulscher, Aletta Maria Schoock, Sara Maria van der Wilp en Anna Maria de Jong.¹⁹ Onder de dichters bevindt zich een aantal mannen, dat later samen met de toneeldichtschrijfster Lucretia Wilhelmina van Merken het kunstgenootschap "Laus Deo, Salus Populo" vormt. Dit geeft een psalmbewerking uit, die gebruikt wordt in de commissie voor de in 1773 nieuw

16. Clara's omschrijving in "Herdenking", *Gedichten*, 96. Over Van Iperen's boek bijv. J.R. Luth, "Daer wert om 't seerste uytgekreten(...)" *Bijdragen tot een geschiedenis van de gemeentezang in het Nederlandse Gereformeerde protestantisme ± 1550 - ± 1852*. (Kampen, 1986), 244. Over Heerckens: S. Anema, *Een vergeten dichteres*, 25; over Widder: J. Bots, *Tussen Descartes en Darwin*. Geloof en Natuurwetenschap in de achttiende eeuw in Nederland, (Assen: Van Gorcum en Comp., 1972), 57-58.

17. Brief van 3 mei 1792 in het archief van "Kunstliefde Spaart Geen Vlijt", Gemeente Archief 's Gravenhage, 46.52. Over dichtgenootschappen in het Noorden van Nederland is weinig bekend, dus deze opmerking is interessant, vgl. J.J. Kloek et al., "Literaire genootschappen", in: *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw* 15 (1983) 1, 22.

18. Phileleutherus, "Voorbericht" in: *Dichtkunstig Gedenkteeken*, 3.

19. Over Sara Maria van der Wilp E. Zuidema in: P.C. Molhuysen en J.H. Blok, red., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Dl. 4 (Leiden 1918), 1465-1466. Informatie over de andere schrijfsters heb ik niet gevonden.

ingevoerde psalmberijming.²⁰ Er wijst echter niets op nader contact van deze dichters met Clara.

Wel blijkt hieruit dat Clara Feyoena van Sytzama bekend is buiten Groningen vanaf haar eerste gedichten. Ook de verzen, die Jacob Spex aan haar wijdt in zijn bundel van 1755, getuigen daarvan.²¹

B. De periode 1766 - 1785

Belangrijk in deze jaren zijn de uitgave van *Heemse* en het lidmaatschap van KSGV en KWDAV. Deelname aan dichtgenootschappen wijst op erkenning in de literaire wereld. Natuurlijk is hierdoor haar bekendheid ook bevorderd.

Nadere beschouwing van opzet en doel van het letterkundige genootschap kan haar positie als dichteres verduidelijken.

1. Het verschijnsel dichtgenootschap

De achttiende eeuw kent een zeer uitgebreid genootschapsleven. De cultuur van de spectatoriale geschriften verkondigt aan de lezers een ideaal van deugd en beschaving, uitgeoefend onder hun vrienden, bekenden en gelijkgezinden. Dit beschavingsideaal wordt, met name voor de mensen zonder klassieke opleiding, uitgewerkt in dilettantengezelschappen, zoals de literaire genootschappen. De nadruk ligt daarbij op het geestelijk goed van de Verlichting.²²

Het dichtlievend genootschap KSGV heeft groot succes gehad. Eerdere genootschappen zijn meestal opgezet door studenten. Aangezien de universiteit alleen een studie van de "oude talen" kende, moest men belangstelling voor de Nederlandse letteren elders vinden. De studentengenootschappen drijven op de activiteiten van de aanwezige leden. Ze zijn van plaatselijk belang en leden, die elders hun opleiding voltooien of een betrekking vinden, verdwijnen uit het gezicht.

KSGV heeft echter een hiërarchie van leden, een uitgebreid reglement en een boetesysteem. Het geheel wordt geleid door "Bestuurderen", waaronder de oprichters, die in Den Haag en omstreken wonen en regelmatig vergaderen. "Beschermeren" zorgen voor een goede relatie met de overheid. De "Honoraire Leden" komen voor een groot deel uit de naaste omgeving. Zij betalen de

20. In de tweede helft van de achttiende eeuw ontstond er een kring van intellectuelen rond Pieter Meijer, boekhandelaar te Amsterdam, Nicolaas Simon van Winter en zijn vrouw Lucretia Wilhelmina van Merken. Het echtpaar ontving speciaal tegen de jaarvergadering van de Leidsche Maatschappij der Nederlandsche letterkunde vrienden op hun buiten bij Leiden. De kring kreeg een patriottische kleur en fungeerde enigszins als opvolger van de kring van Santhorst, het buiten van P. Burman II bij Wassenaar. Er was ook onderling contact. Vgl. H. Zwager, *Waarover spraken zij? Salons en conversatie in de achttiende eeuw*. (Assen, 1968), 184; R. Bennink Janssonius, *Geschiedenis van het Kerkgezang by de Hervormden in Nederland*. (Arnhem: G.W. van der Wiel, 1860), 170-171.

21. Jacob Spex, *Gedichten*. ('s-Gravenhage: Pieter Gerhard van Balen, 1755), 172-173, 243 en 315. J. Spex is mede-oprichter van het dichtgenootschap KSGV.

22. W.W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750 - 1815*. Rodopi nr. 24, (Amsterdam, 1988), 94-95, 269.

contributie. De "Buitengewone Leden", die de gedichten schrijven waarmee het genootschap eer inlegt, zijn ook afkomstig uit andere delen van het land. Een laatste categorie vormen de "Buitengewone Leden van Verdienste", gekozen, omdat het genootschap graag hun naam op de ledenlijst laat zien. Deze groep is niet verplicht tot een jaarlijkse (financiële of poëtische) bijdrage.

KWDAV, enige jaren eerder opgericht in Leiden, neemt deze vorm over en wordt zo, evenals KSGV, een landelijk bekend genootschap.²³

Tot de activiteiten van een dichtgenootschap hoort het uitschrijven van prijsverzen en publikatie daarvan in zijn bundels met andere goedgekeurde inzendingen.

De literaire genootschappen staan als dilettaantengenootschappen open voor een ander publiekstype dan de humanistisch geïnspireerde geleerdengEZELSchappen. Ze recruteren uit verschillende sociale lagen.²⁴ Desondanks is het genootschapsleven vrijwel uitsluitend een mannenaangelegenheid geweest. Maar KSGV en KWDAV slaan in dit opzicht niet zo'n slecht figuur.

Dichteressen worden in principe honoraire leden. In later jaren kiest men soms ook een vrouw tot buitengewoon lid. Toegang tot de vergadering is aan vrouwen nooit verboden. Hun afwezigheid wordt toegeschreven aan een gewoonte.²⁵ Uit brieven blijkt dat men regelmatig dichteressen heeft uitgenodigd. Clara Feyoena komt niet, omdat ze te ver weg woont. Voor andere vrouwen vormt een gezelschap, dat grotendeels uit mannen bestaat, toch een behoorlijke drempel.²⁶

2. Introductie van Clara Feyoena

Anema komt tot de veronderstelling dat Arnoud Vosmaer Clara Feyoena in het Haagsche genootschap heeft geïntroduceerd. A. Vosmaer is vanaf 1751 directeur der natuur- en kunstkabinetten van Willem V, en na 1770 directeur van de vorstelijke diergaarde. Deze deskundige op het gebied van de natuurlijke historie heeft op 15 augustus 1774 een gedicht gekregen van Clara, na zijn bezoek aan Heemse. Hij is lid van KSGV en zijn broer Jacob Vosmaer is bestuurslid.²⁷

Deze hypothese lijkt mij echter onjuist. Mevrouw van Raesfelt wordt al op 9 april 1774 voorgedragen als nieuw lid, samen met twee andere dichteressen:

23. C.B.F. Singeling, "De lidmaatschappen van Ahasverus van den Berg of Nederlandse literaire genootschappelijkheid 1750 - 1800 in vogelvlucht", in: *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*. 19 (1987) 1, 73-74, 38-40.

24. W.W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 282-283 en 269.

25. B. Thobokholt, *Het taal- en dichtlievend genootschap "Kunst wordt door arbeid verkreegen" te Leiden, 1766 - 1800*. (Utrecht: Ruyghbwerp XIV, 1983), 69; H.A. Höweler, "Uit de geschiedenis van het Haagsche dichtgenootschap 'Kunstliefde spaart geen vlijt' 1772 - 1881". *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 16 (1937), 97-184.

26. Clara Feyoena van Raesfelt-van Sytzama verontschuldigt zich in een brief uit 15 juli 1785, dat ze niet aanwezig kan zijn. 17 Juli 1789 schrijft ze een brief met gelijke strekking. Mogelijk is nog eens om haar komst gevraagd, omdat Maria van Zuylekom graag wil weten of de andere dames aanwezig zijn voordat zij toezegt te komen. De brief van Maria van Zuylekom is gedateerd 6 juni 1789, in "Kunstliefde Spaart Geen Vlijt", GA 's-Gravenhage 46.45 en 46.49.

27. S. Anema, *Een vergeten dichteres*, 139-143.

Petronella Johanna Hennert-de Timmerman en Anna van der Aar der Sterke.²⁸ Ze ontvangt de uitnodiging pas op 24 april, omdat de brief per abuis naar Groningen (!) is gestuurd.²⁹

Op 20 december 1774 wordt het lidmaatschap ook aangeboden aan barones Margriet van Essen-van Haeften, de Vrouwe van Schaffelaar. Aan Clara Feyoena, Petronella, Margriet en aan de bekende Juliana Cornelia de Lannoy, het eerste vrouwelijke lid (18 april 1772), wordt het vierde deel van *Proeven van poëtische mengelstoffen* opgedragen.³⁰

De toelating van Clara Feyoena berust volgens mij enerzijds op haar bekendheid uit de Groningse periode, anderzijds op de aandacht van KSGV voor (aanzienlijke) dichtersessen.

Clara Feyoena heeft niet meegedongen naar de prijzen. Maar blijkens de regelmatige publikatie van haar poëtische bijdragen, is zij een actief honorair lid. In deel IV staat al haar "Het bidvertrek van een Christen".³¹

In 1781 wordt ze benoemd tot honorair lid van KWDAV. Ze is daar het vierde vrouwelijke lid, na A. van der Aar de Sterke uit Leiden (1774), jonkvrouw J.C. de Lannoy (1778) uit Geertruidenberg en Clara Jacoba Porjeere-van Santen uit Alkmaar (1780).³²

KSGV is Oranjegezind, KWDAV patriottisch.³³ Hoewel er meer mannen en vrouwen lid zijn van beide genootschappen, zou dit kunnen betekenen dat Clara Feyoena een politieke ommezwaai heeft gemaakt. Anema weet dit waarschijnlijk te maken.³⁴

28. Literatuur over Petronella: P.J. Buijsters, "Petronella Johanna de Timmerman (1724 - 1786), Een vrouw van de Verlichting". *Literatuur* 1 (1984) 1, 19-21.

29. In het notulenboek staat, dat ondanks het besluit geen leden meer toe te laten, men een uitzondering wil maken voor de drie dichtersessen. Zij zullen het aanzien van het genootschap vergroten. Bovendien bestaat het gevaar dat deze vrouwen lid worden van een ander gezelschap. KSGV benadeelt haar dan door geen recht te doen aan haar literaire gaven. Voorzitter van de vergadering was H. Wielheesen, aanwezig waren Dominee van Spaan, C. Vlieg, G. Beijer en J. Vosmaer. Afwezig waren J. van Hoogstraten, Mr. J.T. Royer en J. Spex. Aanwezig was uit de buitengewone leden R. van Spaan, uit de leden van verdienste C. van Hoogeveen junior. "Kunstliefde Spaart Geen Vlijt", GA 's-Gravenhage, 46.3. en (correspondentie) 46.34.

30. Literatuur over Van Essen-van Haeften: Bert Paasman e.a., *De vrouwe van Schaffelaar. Margriet van Essen-van Haeften (1751 - 1793), een barones-dichteres*. Schaffelaarreeks nr. 10, (Barneveld:BDK, 1981). J.C. de Lannoy schreef in 1766 *Aan mijne Geest*, een hekeldicht tegen het vooroordeel dat bij vrouwen geen roeping tot schrijven voorkomt. Vgl. S.W.F. Mardagant in P.C. Molhuysen en J.H. Blok, red., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Dl. 2 (Leiden, 1912), 770-771.

31. *Proeven van poëtische mengelstoffen KSGV*. 4 (1776), 71-77. Verder: "Op de geboorte van 's werelds Heiland" en "Op het kruis van Christus", 5 (1777), 40-50; en 60-62; "Opwekking voor 't gebruik van het heilig avondmaal", 6 (1778), 65-70; "Een Christen op zijn sterfbed", 7 (1780), 70-78. Volgens Anema beschrijft Clara Feyoena hier het verscheiden van Ds. Mazier uit Gramsbergen, S. Anema, *Een vergeten dichteres*, 149. Tenslotte "Bemoediging" in: 8 (1782), 66-173.

32. Over haar echtgenoot Olivier Porjeere: C.W. Bruinvis, in: P.C. Molhuysen en J.H. Blok, red., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. Dl. 2 (Leiden, 1912), 1121.

33. B. Thobokholt, *Het taal- en dichtlievend Genootschap "Kunst wordt door arbeid verkregen"*, 134, noot 20.

34. Hij noemt het huwelijk van Clara's dochter met een zoon van Reinhard van Rechteren, Heer van Gramsbergen, en een correspondentie tussen Clara en Ds. G.J.G. Bacot uit Eenrum (twee patriottische mannen). S. Anema, *Een vergeten dichteres*, 157-159.

3. Het hofdicht *Heemse*

Met het hofdicht *Heemse* staat Clara in een lange literaire traditie. Vergilius bezingt in zijn *Georgica* de landbouw. Een ander mag zich wagen aan het tuindicht, zegt hij. Dichters en dichtersessen hebben zijn aanwijzingen opgevolgd. *Hofwijck* van Huygens is in Nederland het bekendste voorbeeld van een tuindicht.

Het onderwerp biedt de auteurs de gelegenheid om planten en dieren te beschrijven, met hun materieel en geestelijk nut voor de mens en hun nieuw ontdekte natuurkundige of biologische eigenschappen. In theologisch opzicht sluit men aan bij de officiële Hervormde opvatting, dat de natuur een openbaring is van God naast de Heilige Schrift. De zichtbare natuur, de schepping, geeft kennis over het onzichtbare, over de bedoelingen van God, en daarmee lessen voor het praktische, zedelijke leven. Als fysico-theologie sanctioneert dit principe de behoefte aan empirische kennis langs experimentele weg.³⁵

De beschrijving van de natuur in *Heemse* wijkt niet af van die in de andere hofdichten. Verlichtingsinvloed uit zich door belangstelling voor natuurkunde en biologie, en door de betekenis die "de deugd" in het werk heeft. Daarnaast is er, zoals in veel hofdichten, sprake van een aantrekkingskracht door de taal van de Mystiek.³⁶

Oosterkamp ziet verwantschap met het Piëtisme, vanwege Clara's

"(...) sterke besef van vergankelijkheid, haar gericht zijn op de weg naar omhoog, de bruidsmystiek, de nadruk op het hart en de liefde (...)"³⁷

Nieuw is de uitbreiding van het onderwerp. Zoals de ondertitel *Hof- Bosch- en Veldzang* aangeeft, bezingt de barones niet alleen de tuin van haar huis "Heemse". Ook bos en veld: akkers en heide, de landlieden, het kerkje van Heemse, de rivier met schepen, worden in versvorm beschreven.

C. De periode 1792 - 1807

1. Vriendschappen

In de "Voorrede" op *Heemse*, in de *Gedichten* en in het *Kort begrip der Oudheid*, zegt C.F. van Raesfelt-van Sytzama door haar vrienden gestimuleerd te zijn tot de uitgaven. Helaas is het moeilijk te achterhalen wie daartoe behoren. In 1792 zegt ze dat zijzelf de enige overlevende is van haar oude vriendenkring.³⁸ Maar

35. P.A.F. van Veen, *De soeticheydt des buiten-levens*, 211-212. Vgl. Artikel 2: HOE GOD DOOR ONS GEKEND WORDT, in: *De belijdenisgeschriften volgens artikel X van de kerkorde van de Nederlandse Hervormde Kerk*. Tweede, herziene uitgave. ('s-Gravenhage: Boekencentrum, 1966), 24.

36. Vgl. P.A.F. van Veen, *De soeticheydt des buyten-levens*, 213.

37. K. Oosterkamp, *Heemse*, 44.

38. Brief van 3 mei 1792 "Kunstliefde Spaart Geen Vlijt", GA 's-Gravenhage, 46.52. "Herdenking" in: *Gedichten*, 94-97.

vrienden heeft ze nog wel, getuige haar gedicht "Vaarwel" uit 1793.³⁹ Eén van haar vrienden is mogelijk de barones M. van Essen-van Haefden (1751 - 1793) uit Barneveld. In de *Gedichten* bedankt Clara haar voor de bundel *Iets van M.*, die alleen aan vrienden toegestuurd is.⁴⁰ In de eerder vermelde boekenkast staan zelfs twee exemplaren van *Iets van M.*. Het tweede is een herdruk van 1796.

De "Vrouwe van Schaffelaar" schrijft ook dichtgenootschapsliteratuur. In haar gelegenheidsgedichten staan geloof en vriendschap centraal. Nieuwe thematiek werkt ze uit op een traditioneel achttiende-eeuwse wijze. Op dit punt zijn de twee vrouwen verwant.⁴¹

Misschien is Clara eveneens bevriend geweest met Ahasuërus van den Berg. Dit valt af te leiden uit het gegeven dat hij tot de vriendenkring van M. van Essen-van Haefden behoort. Hij is lid van KSGV.⁴² En tenslotte wordt hem het bezorgen opgedragen van het exemplaar van de *Evangelische Gezangen* aan Clara Feyoena.⁴³ Zijn handtekening staat voor in het gezangboek, dat aanwezig is in de boekenkast.

2. De *Evangelische Gezangen*

A. van den Berg is degene geweest die een aanzet gegeven heeft tot de samenstelling van de *Evangelische Gezangen*.

De kritiek op de psalmen van Dathcen leidt in de achttiende eeuw tot veel alternatieve psalmberijmingen. Genoemd is al de berijming van het dichtgenootschap "Laus Deo, Salus Populo". Een ander voorbeeld is de bewerking door KWDAV.⁴⁴

In 1773 verschijnt de psalmberijming, die samengesteld is door een commissie van staatswege. Zitting hierin hebben J. van Iperen, A. van den Berg, maar ook dé "Bcstuurder" van KSGV, dominee Van Spaan.

Het is niet verwonderlijk dat dit genootschap een prijsvraag uitschrijft over het nut van de dichtkunst voor de godsdienst. Alle bekroonde inzendingen in

39. "Hoe treffend was uw taal, als gij mij merken deed Dat nooit het aardsch genot bestendig heil kan geven, Dat God ons alles is(...)", *Gedichten*, 114.

40. *Gedichten*, 170-171. Het gedicht is van 1780.

41. Bert Paasman e.a., *De vrouwe van Schaffelaar*, 37.

42. Bert Paasman e.a., *De vrouwe van Schaffelaar*, 9-10 en 27.

43. "Dewijl ook bij meergemelde Contract is bepaald dat zekere bepaalde Exemplaren zullen gegeven worden aan de Dichters en Dichteressen, van welken in het Gezangboek Liederen geplaatst zijn, zo is daarvan opgemaakt de volgende Lijst, met aanwijzing voor wie der Leden als by welke dezelve (mogen?) bekend zijn, die Exemplaren zullen bezorgd worden, te weten door Br. vdBerg, Elikink, Stuiter, Mevr. v Raesfelt, Do. Booth, Mevr. Klein(...)", Acta 12 juni 1805, dd. Woensdag 4 sept. 1805 (40e sessie), art. 30, 88, Algemeen Rijks Archief, Nederlands Hervormde Kerk, Oud Synodaal Archief 1566 - 1816, 2.19.64.1.18*, III.

44. *Het boek der psalmen; nevens de gezangen, bij de hervormde kerk in gebruik: op de gewoone zangwijzen. Opnieuw in dichtmaet gebracht door het kunstgenootschap onder de spreuk: Kunst wordt door arbeid verkreegen.* (Leyden, 1772).

deel IV wijden enige regels van lof aan de nieuwe psalmberijming.⁴⁵

In 1796 neemt de Provinciale Synode van Noord Holland het initiatief om aan de Psalmen een bundel gezangen toe te voegen. Zij benoemt in een commissie twee predikanten. Het initiatief wordt gehonoreerd door andere provinciale synodes, die uit hun midden ook gecommiteerden benoemen om zo'n bundel samen te stellen. Hierin zullen liederen komen, die Christus verheerlijken, bestemd voor gebruik binnen de eredienst.⁴⁶ A. van den Berg neemt zitting in de commissie vanuit Gelderland.

De commissie heeft voor een groot deel zelf gezorgd voor de liederen, die ze geschikt acht. De commissieleden pluizen bundels van Hiëronymus van Alphen en A. van den Berg na, maar ook oudere zoals die van Willem Sluiter en Jodocus van Lodensteijn.⁴⁷ Ze vervaardigen zelf liederen en ze zoeken dichters en dichtersessen aan uit hun omgeving:

"Enen of anderen Dichter of Dichteresse kennende, geschikt om in onzen geest en naar ons plan te arbeiden, zal het elke Gecommitteerde vrijstaan, de medewerking onder de hand te verzoeken van zulk een Dichter tot levering van één of meerdere gezangen, en des aan denzelve zooveel opening van ons plan te geven, als nodig is".⁴⁸

Uit de notulen blijkt dat sommige vrouwen en mannen ook op eigen initiatief hebben ingestuurd. Dit wordt niet vermeld van Clara Feyoena. Als iemand haar een bijdrage gevraagd heeft, zou het A. van den Berg geweest kunnen zijn.

Haar lied "Op nu op! het hart naar boven" is 20 April 1804 aangenomen op de tweede vergadering in Utrecht. Aanvankelijk staat het in de rubriek K. *Gemengelde 1. Uitbreiding der Kerke*. A. van den Berg stelt voor het als Pinksterlied aan te nemen. Dat is echter niet gebeurd.

"Nu daal ô Heer, uw zegen neer", waarvan later de eerste regel verandert in:

45. Simon van der Waal: "(...) Godgewijde psalmen, thans in geen kreupeldicht, maar keurig maatgeluid, in ijdren tempeltrans van Neerland uit te galmen"; Broërius Broes zegt: "Getuig het Christenschaar! die in uw Tempelchooren Vorst Davids Psalmen in gekuischter vaarzen zingt, Hoe kittelt dat gezang mijn gretig luistrende ooren! 't Verrukt mijn' doffen geest, terwijl 't mijn zaak voldoingt. Herdenk eens aan Datheen, en zijne kreupelrijmen, De Godvrucht schaamde zich, wanneer zij zong of las; Geen regel, of hij moest een keurig oor doorvljimen, Hoe zeldzaam vondtge een' mensch, wien 't hart getroffen was!", in: *Proeven van poëtische mengelstoffen KSGV*, 4 (1776), 226 en 244.

46. A.W. Bronsveld, *De Evangelische Gezangen, verzameld in de jaren 1803 - 1805, in gebruik bij de Nederlandsche Hervormde Kerk*. Historisch-letterkundig onderzoek, (Utrecht, 1917), 6.

47. Hiëronymus van Alphen, *Proeve van liederen en gezangen voor den openbaaren godsdienst*. ('s-Hage, 1801); Ahasuërus van den Berg, *Proeven van geestelyke Oden en Liederen*. (Utrecht, 1784); Jodocus van Lodensteijn, *Uytspanningen behelzende eenige stichtelyke liederen, geestige gedichten enz.* 3e druk, (Rotterdam, 1717); Willem Sluiter, *Psalmen, lofzangen ende geestelyke liedkens*. (Amsterdam, 1707).

48. Handelingen der Gecommitteerden tot de Kerkgezangen uit de Kerkvergaderingen van Gelderland, Zuid- en Noordholland, Zeeland, Utrecht, Friesland en Groningen, eerste zitting, 27e van Herfstmaand 1803, Utrecht, Artikel 7, 15, ARA, 2.19.64.I.18*, V.

"Wij knielen voor uw zetel neer", wordt aangenomen op 23 april 1804.⁴⁹

II. Clara Feyoena als dichteres

A. Vrouwelijk schrijven in een dominant mannelijke cultuur

Volgens Elaine Showalter staat het schrijven door vrouwen in twee tradities tegelijkertijd: de dominante mannelijke cultuur, waarin haar werken gepubliceerd worden, en de "women's culture", die gedeeltelijk overlapt wordt door de dominante cultuur. Onderzoek naar teksten van vrouwen, "gynocentric criticism", dient in de eerste plaats

"(...) to plot the precise cultural locus of female literary identity and to describe the forces that intersect an individual woman writer's cultural field".

Weliswaar kan vanuit de Franse theorie van literatuurkritiek bezwaar aangetekend worden tegen het concept "vrouwelijke identiteit", maar het model van een "women's culture" biedt perspectief voor het onderzoek.⁵⁰ "Machten", die een individuele vrouw stimuleren of hinderen, zijn onder andere het voorbeeld van andere schrijfsters en de ideeën van mannen en vrouwen over de plaats van vrouwen in het algemeen.

Of dit laatste invloed heeft gehad op het werk van Clara Feyoena, kan duidelijk worden na een beschouwing over de opvoeding van meisjes in de achttiende eeuw.

B. Opvoeding van meisjes

De ideeën over de plaats van vrouwen in het algemeen, zullen het meest concreet naar voren komen bij de praktijk en theorie van de opvoeding.

Op grond van haar bestudering van spectatoriale en andere "zedelijke" geschriften concludeert Von Wolzogen Kühr dat de verwachting dat het meisje trouwt hét uitgangspunt is voor de opvoeding. Haar wordt ingeprent dat "(...) zij geschapen was om het menschedom in stand te houden en in dit tijdelijke leven de

49. 20 april 1804 Uitbreiding der kerke M 1., Vijfde zitting, 23 april 1804, art. 29, Lied 85, ARA, 2.19.64.I.18*II. Vgl. ook de tweede vergadering gehouden binnen Utrecht, den 17den April 1804, art. 20, 46, en N. 85; en de Acta der algemene vergadering Den Haag, 12 juni 1805 enz., Vrijdag 2 Aug., art. 3, n. 34, 61, en 16 aug. art.4, n. 186, ARA, 2.19.64.I.18*III.

50. Elaine Showalter, "Feminist Criticism in the Wilderness", in: E. Showalter, ed., *The New Feminist Criticism*. (New York, 1985), 264. Het bestaan van een identiteit (hetzij biologisch, hetzij sociaal-cultureel) is verdacht voor iemand als Kristeva (J. Kristeva, "Un nouveau type d'intellectuel: Le dissident" *Tel Quel* 74(1977), 3-8; en: T. Moi, *Sexual/Textual Politics*. (London: Methuen, 1985)). Zij heeft dan ook geen theorie over vrouwelijke identiteit of vrouwelijkheid. Dat is hooguit hetgeen door de patriarchale symbolische orde gemarginaliseerd wordt. Deze relationele positie krijgt als phallo-centrische constructie de nadruk. Wat als marginaal opgevat wordt, hangt af van de positie die iemand heeft. Vgl. Pamela Pattynama, "Something else: About Literary History and Marginality" in: M. Meijer and J. Schaap, ed., *Historiography of Women's Cultural Traditions*. (Dordrecht/Providence, 1987), 148.

mannen te dienen".⁵¹

In de gegoede klasse krijgt het meisje een praktische opvoeding. Het accent ligt op "vrouwelijke taken". Ze moet leren de kinderen te verzorgen, het huishouden te besturen en om te gaan met de dienstboden. Daartoe krijgt ze les in de vakken lezen, vaak schrijven, eventueel cijferen, naaien en breien. Als de familie daar prijs op stelt, wordt zij ook onderwezen in Franse conversatie, zingen en dansen. De Nederduitse en Franse scholen onderwijzen Frans, geschiedenis, aardrijkskunde en de fijnere vrouwelijke handwerken.

Vergeleken met de opvoeding van jongens valt nadruk op de individueel- en sekse-gerichte aspecten van het onderwijs, op de beheersing van lichaam en affect, en minder op de sociaal gerichte, vakinhoudelijke en verstandelijke aspecten. De mode van de gouvernante en de kleine kostschool is gericht op een sterk geïndividualiseerde, morele persoonlijkheidsontwikkeling.⁵²

Het meisje krijgt van de zedenmeesters in de Spectatoren een aantal onderling tegenstrijdige aanbevelingen wat betreft haar gedrag ten opzichte van het andere geslacht, het huishouden en haar eventuele eigen bezigheden.

Een voorbeeld van deze tegenstrijdigheid is de godsdienstige opvoeding. Deskundigheid op dit gebied is van belang vanwege de toekomstige kinderen. Maar het is niet de bedoeling om een huichelachtige "fijne" te worden, of, nog erger, om een eigen oordeel te vormen over de preek en de predikant.⁵³

C. Godsdienst en Dichtkunst

Godsdienst is beslist een belangrijk onderdeel van het onderwijs aan meisjes. Maar zelfs op dat gebied wordt in de eerste helft van de eeuw niet meer verwacht, dan het lezen van bijbelteksten en schrijvers als John Bunyan, Pierre Du Moulin, (*Vrede der Zielen*) en Thomas à Kempis.⁵⁴ Dat vrouwelijke auteurs vooral stichtelijke gedichten publiceren, bevestigt het belang van geloof en kerk in hun geestelijke bagage.

Alleen in 1747 en 1748 laten via de gelegenheidspoëzie dichters, waaronder C.F. van Sytzama, zich uit over politieke gebeurtenissen.⁵⁵ En dan nog rechtvaardigt een vrouw haar kunst met een beroep op de godsdienst:

"Waar grypt myn hand nu verw, om 't Goddelyk verhoog
In eene naakte schets te schild'ren voor het oog,
Daar 's Lands historieblaân zoo luisterryk meê pralen?
Maar zagt! wat stout bestaan? dit voegt geen vrouweveêr,
Kan u de liefdezugt voor Vryheid zoo vervoeren? (...)

51. S.I. Wolzogen Kühr, *De Nederlandsche vrouw in de eerste helft der achttiende eeuw*. (Leiden: E.J. Brill, 1914) Dl. I, 28 en 246.

52. Willem Frijhoff, "Van onderwijs naar opvoedend onderwijs, Ontwikkelingslijnen van opvoeding en onderwijs in Noord-Nederland in de achttiende eeuw", in: Werkgroep achttiende eeuw, red., *Onderwijs en Opvoeding in de achttiende eeuw*. (Amsterdam, 1983), 8-9.

53. S.I. Von Wolzogen Kühr, Dl. I, 19, 216-218 en 44.

54. J.J. Kloek, "Lezen als levensbehoefte, Roman en romanpubliek in de tweede helft van de achttiende eeuw", in: *Literatuur* 1 (1984) 1, 137-138.

55. S.I. Von Wolzogen Kühr, Dl. I, v-vi en 150.

ô Neen; het gaa zoo 't wil, ik schryf tot 's Hemels eer".⁵⁶

Ook in de tweede helft van de achttiende eeuw staat godsdienst op de voorgrond als leerstof voor meisjes.⁵⁷ J. van Iperen (de vroegere student uit Groningen, en predikant in Veere) oordeelt het nodig dat ze "alle deelen van de Godgeleerdheid en Zedekunde" kennen. Nieuw is, dat hij vooral de "Christelyke Speel- en Digtkunde" aanbeveelt:

"En, zoo 't noodig is de *dogter* in eenige kunst of wetenschap te *oeffenen*, zoo vertrouwe ik, dat aan *de Poësy* den voorrang moet gegeven worden. Te meer, omdat zy doorgaans schrander zyn, en, in 't opstellen van hare eige gevoelens, zonderlingen nadruk aan de aangenaamheid harer dichtstukken en liederen zouden weten by te zetten. Dan konden zy ook by voorkomende gelegenheden, in 't zingen, van woorden veranderen, en haren omgang door gedurige nieuwigheden opçieren".⁵⁸

Dit opvoedingsidee valt samen met een opmerkelijke toename van het aantal dichtersessen.

Soms maakt hun interesse in de "wetenschappen" dat ze een fysico-theologisch standpunt innemen. Gezien haar leven en thematiek is de dichteres P.J. de Timmerman een goed voorbeeld van zo'n vrouw, wier interesse boven de specifiek huishoudelijke vaardigheden uitgaat.⁵⁹

In het werk van Nederlandse schrijfsters lijkt de invloed van religie zelfs een algemene tendens.⁶⁰

D. De situatie van Clara Feyoena van Sytzama

Clara Feyoena introduceert haar hofdicht met een bescheidenheidsformule:

"Mogelijk was het in kiescher smaak, verhevener stijl en min gebrekkig verschenen, hadde ik meer gelegenheid gehad, om mij in taal en digtkunde te oefenen, maar dat was mijn lot niet. Het zij evenwel verre van mij, dat ik over het wijs bestier van den goedertieren Beschikker van mijn lot, mij zoude beklagen; of dat ik door gemelijke ondankbaarheid zoude overslaan tot verwerping van die vermogens, die Hij mij gaf. Liever verzoek ik u het gebrekkige te willen verschoonen, en ten dien einde aantemerken, dat, ofschoon een blakende genegenheid voor de Poëzij mij van der jeugd aan zoodanig bezielde, dat ik wel gewenscht hadde van dezelve mijn hoofdwerk te hebben kunnen maken: egter de taak van andere bezigheden, waartoe mijne kunne gemeener wordt opgeleid, niet toe-

56. Aletta Maria Schoock, in: *Dichtkunstig Gedenkteeken*, 17.

57. S.I. Von Wolzogen Kühr, *De Nederlandse vrouw in de tweede helft der achttiende eeuw*. (Leiden: E.J. Brill, 1920) Dl. II, 153-154.

58. Josua van Iperen, "Voorrede", in zijn vertaling van F. de Salignac de la Motte Fénelon, *De opvoeding der meisjes*. (Amsterdam: Joh. Wessing, 1771), xxxix, en (tussenopmerkingen) 10 en 159. Vgl. ook S.I. Von Wolzogen Kühr, Dl. II, 153-154.

59. P.J. Buijnsters, "Petronella Johanna de Timmerman (1724 - 1786)", 19-21.

60. S.I. Von Wolzogen Kühr, Dl. II, vi-vii; Lya Berger, *Les femmes Poètes de la Hollande. Précédé d'un précis de l'Histoire de la Littérature hollandaise*. (Paris, 1922), 135.

liet, deze kunstdrift anders dan bij wijze van uitspanning, bot te vieren".⁶¹
Hier wijst ze het lot - ze bedoelt waarschijnlijk het overlijden van J. Conring, haar huwelijk met I.R. van Raesfelt en de consequenties daarvan - aan als een oorzaak waardoor ze haar ambitie niet waar heeft kunnen maken.

Hoewel Clara over het algemeen de rolverdeling tussen vrouwen en mannen nauwelijks aandacht geeft, ervaart ze zowel bij haar kennisverwerving als bij de erkenning van haar poëtische talenten duidelijk een handicap door haar geslacht.

Wat betreft het eerste klaagt ze in "Aan een wijsgeer" uit 1749:

"Ach! waarom heeft natuur geen Maagden toegestaan,
Op 't mannelijke spoor in Pallas koor te gaan?
Of wou zij 't schoon der leest alleen voor ons bijzondren,
En wat den geest verfraait, in Mannen doen bewondren,"⁶²,

in *Heemse*:

"Wat zou natuurkunde, in bijzonderheen ervaren,
Mij hier al wondren en geheimen openbaren,
Indien mijn kennis op haar lessen afgerigt,
In alles doordrong, met een mannelijk gezicht".

Ze zorgt ervoor dat ze een uiteenzetting over geschiedenis, godsdienst en politiek legt in de mond van een (door haar geschapen) mannelijke herdersfiguur Vroomhart.⁶³

Ontploffing en erkenning van haar talenten komt haar wel toe, vindt ze. In navolging van de lof die jonkvrouw J.C. de Lannoy een dichtgenootschap toezwaait vanwege zijn galante houding jegens vrouwen, schrijft Clara:

"Maar hoc...! wordt ook dit manlijk koor
Gevierd door 't werk der vrouwen,
Gevolgd op Sara's dochtren spoor
Bij 't Tabernakel bouwen?
Wordt haar, die doorgaans werd gekeerd
Bij 't plukken der lauwriren,
Dewijl 't vooroordeel dwaas beweert
Dat die geen vrouwen sieren,
Bij deeze rei, die anders dacht,
De letterbaan ontslooten?...
Scherp dan, ô vrouw, uw fijne schacht,
Tot nut der Landgenooten,
Zoudt gij uw altijdnoeste hand
Aan 't kunstgebouw niet leenen,
Tot roem van 't lieve Vaderland,
Genoodigd door Meceenen?
Zoudt gij, wat u de Algoedheid gaf,

61. *Heemse*, v-vi.

62. *Gedichten*, 92.

63. *Heemse*, 92 en 99-107.

Niet tot haar' lof vertoonen?
Dat keurden God en menschen af,
't Zou uw Formeerder hoonen".⁶⁴

Voor haar tijdgenoten zijn schrijvende vrouwen niet vanzelfsprekend. De Groningse student Benjamin Taats vreest dat een dichteres Sappho in alle opzichten - inclusief haar lesbische geaardheid - na zal volgen, maar moet Clara wel bewonderen, omdat ze over God en Christus zingt. J. van Iperen verklaart haar poëtische inspiratie met de aanwezigheid van Muzen op Parnassus.⁶⁵

De maatschappelijke verwachting dat vrouwen zorg dragen voor het huishouden, echtgenoot en kinderen wordt dus door Clara Feyoena als strijdig ervaren met het zich wijden aan de dichtkunst. Het feit dat haar gedichten christelijk van inhoud zijn, heeft haar dichterschap kunnen rechtvaardigen, zowel voor zichzelf (God heeft haar talenten geschonken) als voor haar omgeving. In haar leven en werk heeft ze mede baat gehad bij de aanmoediging van haar vader, haar adellijke afkomst en mensen met belangstelling voor literatuur in haar vriendenkring. Tenslotte kent ze vrouwen die eveneens hun gedichten uitgeven. Het voorbeeld van J.R. van der Malen en M. Reen-Pollius in de eerste periode, de aanwezigheid van de gewaardeerde J.C. de Lannoy, P.J. de Timmerman, M. van Essen-van Haeften en anderen in later jaren, kan moeilijk onderschat worden.⁶⁶

III. Inhoud van de gedichten

A. Niet-godsdienstige thema's

Het werk van Clara Feyoena is moralistisch van aard. De eerste gelegenheids-gedichten, ter ere van familie, vrienden, het Oranjehuis en politieke gebeurtenissen, eindigen met een bede om goddelijke hulp. Ze hoopt dat zijzelf, en de anderen voor wie ze schrijft, een christelijk leven leiden, en later Gods lof mo-

64. "En welk Genootschap ook in ons Gewest besta, Hunne eerste zorg zal zijn de Dames te verëeren Ons goed humeur zal 't zoet der Maatschappij vermeeren, 't Zal alles beter gaan, en Neerland krijgt gewis, Een nieuwen graad van roem door deez gebeurtenis", Juliana Cornelia de Lannoy, *Dichtkundige werken*. (Leyden, 1780), 49-54. Het citaat van Clara: "Aan de bestuurderen van het dichtlievend genootschap onder de spreuk 'Kunstliefde Spaart Geen Vlijt'" (1981) in: *Gedichten*, 161.

65. *Bellingeweerder Uitspanningen*, 43 (Josua van Iperen) en 45-47 (Benjamin Taats) vanaf het "Aanhangzel". In de eerste helft van de achttiende eeuw vond homovervolging plaats. Rudolf de Mepse, heer van Faan (onder Niekerk in Groningen), liet op 24 september 1731 24 personen executeren na een preek van ds. H.C. van Byler te Oldekerk: *Helsche boosheid of growwelyke zonde van Sodomie*. R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*. Dl. 4, De kerk der hervorming in de achttiende eeuw: de grote crisis. (Baarn: Ten Have, 1974), 50.

66. KSGV is ook gevoelig voor haar adel. In een brief (22 april 1784) wordt ze toegesproken: "(...) een Dame, Die door haar rijke kunde en goddelijke en menselijke wetenschappen en Dat meer zegt, Door lelyblanke Deugden haare Sexe verheerlijkt, aan haar hooge geboorte en voortreffelijke rang een onverdoofbren luister bijzet (...)", S. Anema, *Een vergeeten dichteres*, 160.

gen zingen in de hemel.

Andere onderwerpen in haar niet-stichtelijke poëzie zijn: (het oogmerk van) haar eigen kunst, de dood, eenzaamheid en menselijke relaties.

Over haar kunst zegt ze in "Slot", het laatste gedicht van de *Bellingeweerder Uitspanningen*:

"Myn werk vloeit uit geen brein van grote wyze Mannen,
'k Kweel slegs de Digtters na op eenen lagen toon (...)

En laat ik veel aan u gedenken in de dagen
Van myne jonglingschap, myn Schepper! mogt myn werk
Van u gezegent zyn, en was 't naar uw behagen:
Ach! dat het mogte zyn tot stifting van uw Kerk.

Leer gy myn ziel door al haar dikke nevels loeren
Naar uwe zaligheid, verzoen gy myne schult,
Wilt Hemelsche Monarch, my in uw woonplaats voeren,
Wanneer na dezen tyd de tyd zal zyn vervult".⁶⁷

In het begin maakt Clara's preoccupatie met de dood, dat ze nauwelijks geïnteresseerd in menselijke relaties op aarde. In "t'Zamenspraak tusschen Vleesch en Geest (Rom. VIII: vs. 6)" wil ze de wereld verzaken, om later deel te krijgen aan de gemeenschap met de engelen.

Maar in 1749 schrijft ze een liefdesgedicht: "Fillis en Dorinde; herderinnen-zang". Dat wordt pas gepubliceerd in de *Gedichten* van 1794. Waarschijnlijk is het voor een vrouw weinig acceptabel geweest om liefdesliederen het licht te doen zien. *Gezangen der liefde* van de schrijfster Elisabeth Maria Post, ook verschenen in 1794, ontlokt de critici veel commentaar.⁶⁸

Later krijgt Clara Feyoena meer waardering voor aardse vriendschap. Ze refereert dan met name aan de kring uit Groningen in 1746 - 1750. Het Verlichtingsideaal van deugd, uitgeoefend onder vrienden, bekenden en gelijkgezinden, heeft het veld gewonnen.⁶⁹

Rond 1793 zijn haar ideeën over eenzaamheid ook in deze richting veranderd. In "Lof der eenzaamheid" stelt ze met nadruk dat eenzaamheid niet gezocht wordt om zich terug te trekken uit de wereld (zoals ze eerder aanpreeft). Het doel is om gezellig te werken, tot nut der maatschappij. Het bijeenzijn met een vriend is een voorproef van het hemels heilgenot. Eenzaamheid is een hogeschool voor haar gemoed, en leert in de eerste plaats haar zichzelf te kennen, maar ook de waarde van de tijd, een soort zelfredzaamheid ("leert ons bij onszelf te leven"), vermogens, lust, vlijt, andere deugden, vatbaarheid voor

67. *Bellingeweerder Uitspanningen*, 91-92.

68. *Bellingeweerder Uitspanningen*, 35-37; *Gedichten*, 125-131; A.N. Paasman, *Elisabeth Maria Post (1755 - 1802), een bio-bibliografisch onderzoek*. (Amsterdam: Thespa, 1974), 85.

69. "Herdenking". In het gedicht aan Vosmaer, en in "Vaarwel" geniet ze ook van vriendschappen uit later tijd. In: *Gedichten*, 94-97, 163-169 en 113-115; W.W. Mijnhardt, *Tot Heil van 't Menschdom*, 94-95.

rede, voor het heil van de godsdienst. Eenzaamheid bewerkt "verhevene gevoelens" en verfijnt het denkvermogen, geeft een luisterend oor, kunstdrift, en gelegenheid om de Natuur, de Wiskunde en de Geschiedenis te leren kennen. Eenzaamheid leert om te danken voor het lot - ondanks het lijden -, maakt de mens van God afhankelijk en laat haar iets voelen van "t onsterfelijk leven".⁷⁰

De thematiek van Clara Feyoena blijft zo min of meer gelijk, maar ze verwerkt nieuwe ervaringen en inzichten in haar poëzie.

B. Godsdienstige thema's

De meer religieus getinte onderwerpen zijn: haar persoonlijke inspiratie, die later weer verdwenen is; de vraag naar het "waarom" van haar leven; de betekenis van Jezus; de zorg van God; de onderlinge samenhang van de schepping; en de band tussen mensen onderling.

Clara Feyoena vertelt in het gedicht "Vertrouwen" uit 1793 dat ze op een bepaald moment van haar leven zich heel geïnspireerd gevoeld heeft.⁷¹ Waarschijnlijk doelt ze hier op de tijd waarin ze *Heemse* schreef. Kenmerkende zinnen zijn dan:

"Of als 't onrustig hart, (...)

't Beschikken van mijn lot mijn' Schepper poogt te ontwingen.

't Is of dit stil verblijf een stil vertrouwen kweekt.

Hier hoor ik wat de mond der weetenschappen spreekt.

Hier zie ik 't voorportaal der wijsheid openzetten.

Hier leer ik op 't verband en op de grenzen letten,

Der rijken, die natuur zoo wonderwijs regeert, (...)

Hoe elk bijzonder deel is aan 't geheel verbonden,

Tot één volmaakt gebouw;"⁷²

Clara zoekt naar een antwoord op de zin van verdriet en teleurstelling in haar leven. In "Bemoediging" uit 1781 parafraseert ze Ps. 94:

"Geen hair gaat van uw kruin verlooren,

God telt de traanen, die gij schreit,

Zou hij die de ooren plant, niet hooren?

Waar faalde zijn barmhartigheid?"

In "Opwekking in Tegenspoed" (1792):

"Hoe mij wanspoed heeft geleerd,

70. *Gedichten*, 73-76.

71. "k Herdenk, hoe Gij voorheen mijn hart hebt ingenomen Door uwe Menschenmin, Waar bij geen schepsel kan in vergelijking komen; Hoe zalig nam uw kracht toen al mijn krachten in! De nasmaak van dat heil kan nog mijn' geest verrukken. Keer, keer, gewenschte tijd! Ach, mogt het andermaal, mijn God! mijn hart gelukken, Te baaden in dien vloed, daar Gij de bron van zijt! Dan, uwe wijsheid kiest die stroomen in te houden, Zij zijn het vleesch te sterk. De kracht van 't eeuwig heil, die we ondervinden zouden, Maakte ons hier onbekwaam voor 't onvoltooide werk". *Gedichten*, 52.

72. *Heemse*, 31. Het "stil verblijf" is het lustprieel in de tuin. Voor het Goddelijke verband in maatschappij, scheping en levensloop, vgl. ook 59, 64, 81-83, 117 en 129.

Dat Gij 't al ten besten keert".⁷³

In "Treurzang" (1792) vraagt ze zich bitter af, waarom haar een droom is gegeven van heil, en een hart dat daarnaar wil streven, als het geluk toch weer verdwijnt. Maar ze eindigt met vertrouwen. Vragen naar het verlies van aardse geluk getuigt niet van wijsheid. Tegenspoed en lijden versterken de deugd. Het hemels plan van God kennen we niet, maar het geloof hoopt op uiteindelijke vreugde. Christus is gestorven voor de zonden van het murmurere hart, heeft zich daarvoor laten verwonden. Wanneer hij de prikkels van haar leed wegneemt, zal geen kruis haar meer kunnen deren, en zal ze, steunend op hem, wachten op Gods zaligheid.⁷⁴

De incarnatie van God in Jezus, het wonder van een heilige God die zich laat vernederen tot een sterfelijk mens, heeft haar van jongs af aan al aangesproken. Jezus geeft "vrede, blijdschap, rust en zoete zaligheid" ondanks het gebrek van de mens. Ze wijst met nadruk op de evangelische belofte, die juist geldt voor het hart "met zoo veel schuld belaên".⁷⁵

In "Op de Geboorte van 's Waerelds Heiland" (1775) beschrijft ze de incarnatie door middel van paradoxen. Jezus, die alles spijzigt, wordt hier door Maria gevoed. Degene die het hele heelal schraagt, 'Maria' wordt hier door een mens gedragen. En Christus' goedheid duldt niet de dood van de mensen. Jezus' recht, wijsheid en macht blijkt uit het sparen van wie schuldig is.⁷⁶

"De verheerlijking van Jezus Christus op de berg"(1785) zegt dat de Heer niet gesteld is op aardse hoogheid, maar wil wonen bij een nederig hart, een arme geest, en het treurig volk van Zion wil sieren met heilgewaden.⁷⁷

Gods zorg en liefde voor de mensen ziet Clara soms bewezen in de schepping, en ook in haar eigen geschiedenis en ervaring. Een andere keer verwijst ze naar het geloof in Christus. De betrouwbaarheid van God wordt wel bevraagd, maar steeds opnieuw bevestigd.

Over de onderlinge samenhang van de schepping zegt ze in "Aan de engelen" (1793): Als het heelal een keten vormt, waar de mens de schakel is tussen het zichtbare en het onzichtbare, als de schepping geen kloof duldt boven of beneden de mens, dan zijn de engelen haar broeders, maar de wormen ook.⁷⁸ Deze verwantschap geldt des te meer voor christenen:

"Door ééne Geest geleid als Broeders en als Vrinden,

Door één geloof verëend, door ééne hoop gestreeld".⁷⁹

Dit verbindt ze met eschatologisch gedachtegoed. In *Heemse* uit 1774:

73. *Gedichten*, 47 en 43.

74. *Gedichten*, 117, 120 en 121.

75. "Opwekking voor 't gebruik van het heilig avondmaal" in *Gedichten*, 59.

76. *Gedichten*, 21-22.

77. *Gedichten*, 32.

78. *Gedichten*, 54.

79. "Opwekking voor 't gebruik van het heilig avondmaal" (z.j.), in: *Gedichten*, 58; eerste publicatie *Proeven van poëtische mengelstoffen KSGV*. 6 (1778).

"Dan zullen Sem en Cham in Japhets heillot deelen,
Als broederen vereend in 's Heilands mingareelen.
Dan zal, op elken berg, een stroom van zoeten wijn,
Op ieder heuveltop een vette melkbron zijn;
Dan zal de onvrugtbre rots een vloed van honig zweeten,
En al wat adem heeft van 't reine voedzel eeten.
Hoe reikhalst Sulamijt naar 's Konings rijksg gebied,
Daar zij van Amana en Senirs toppen ziet,
Tot dat de Wolf het Lam in zeden zal gelijken"

en:

"Wie stort in 's Heeren dienst geen blijden tranenvloed,
Nu 't liefdelied der kerk, door allerhande tongen,
Tot roem van Sions Vorst verrukt wordt opgezongen,
En duizent scharen, oost en west en ginds en hier,
Te samen vloeien bij Messias kruisbanier!"⁸⁰

Ook de "Lierzang op den godsdienst" eindigt met het christelijke lied, dat van alle kanten zal opklinken.

Ze spreekt eerst tot de "Vrijgeest", de mens van de Verlichting. Deze kan zijn gemoed wel verharderen, het eeuwig hoogste goed verloochenen, de zaligheden van het Godgewijde hart verachten, maar in de tijd van ongeluk helpt de rede niet en vergaat de trots van de vrijgeest. Daarom wil Clara een ander perspectief bezingen: de Godsdienst, de reine hemelmaagd.

Na de zondeval heeft de mens dieren en planten aanbeden. Maar het Christelijk geloof kweekt de ware wijsheid aan, houdt de maatschappij van de wereld in stand, hervormt de zeden. Als mensen de deugden van de godsdienst zoeken, bloeit er een nieuw paradijs op. En als het licht van het evangelie door de wereld schijnt, dan komt spoedig de zwartse moor naar Sion toe. En:

"Mij dunkt ik zie reeds ginds en hier
Den breedgetulband' Arabier
Bij Salems feestelingen;
Ik zie geen reukwerk in zijn hand
Gelijk voorheen in 't morgenland,
Ik hoor hem Christus zingen."⁸¹

Zo verschijnt het heil, dat ze in haar eerste gedichten plaatst in de hemel en het hiernamaals voor afzonderlijke mensen, hier als een eschatologische verwachting voor de aarde.

Verlichtingsinvloed is duidelijk zichtbaar in het werk van Clara Feyoena. De schepping toont de orde, het onderlinge verband, volgens welke ook de maatschappij opgebouwd is. De aarde als geschenk van God, voedt en onderwijst de mensen. De deugd is nastrevenswaardig in alle omstandigheden.

80. *Heemse*, 87-88 (honing uit rotssteen is een beeld uit Ps. 81:17; "Amana" moet waarschijnlijk "Amarna" zijn) en 118.

81. *Gedichten*, 9, 10-12, 14-15.

Maar er is ook invloed van een andere kant. Het boek Hooglied krijgt veel aandacht.⁸² Met de dichters van de genootschappen deelt ze het volop citeren van gedeelten uit dit boek, uit de Psalmen en de bijbel in het algemeen.⁸³

Een piëtistische inslag toont ze in haar nadruk op het hart als plaats voor de godsdienst. In haar persoonlijke leven speelt God een rol, leidt haar, laat haar niet in de steek. De geneugten van de wereld zijn niet te vergelijken met de eeuwige zaligheid die beloofd is.

Jesus is behalve een voorbeeld van deugd ook de god die als een mens op aarde komt. Door zijn lijden verlost hij de mensen van hun zonden en schuld.

Clara Feyoena ervaart Gods zorg in de schepping en in het heden van haar eigen leven. Ze hoopt op bevestiging van die liefde in de komende tijd. Later kijkt ze niet alleen over tijdsgrenzen, maar ook over landsgrenzen heen. De kerk bestaat uit alle mensen die God aanbidden, en Jezus' liefde kennen.

Zo blijkt deze vrouw uitzonderlijk vroeg betrokken te zijn bij het zendings-ideaal (*Heemse* dateert uit 1774, uiterlijk uit 1783). In de Nederlanden zijn voor die tijd vrijwel alleen de Hernhutters actief. Pas met de bloei van het Nederlandsch Zending Genootschap in de eerste helft van de negentiende eeuw komt het ideaal tot volle ontwikkeling. In de beginjaren telt dit genootschap overigens een verhoudingsgewijs groot aantal vrouwelijke leden.⁸⁴ Clara Feyoena is duidelijk niet de enige vrouw die met zending sympathiseert.

Clara Feyoena's wereldbeschouwing lijkt beïnvloed door zowel Verlichting als Piëtisme. Een relatie met het "Spätpietismus" is dan ook niet uitgesloten. Ten slotte heeft de eerder genoemde M. van Essen-van Haefstn werk van de Zwitserse predikant Johann Kaspar Lavater vertaald en een bruiloftsgedicht van hem ontvangen.⁸⁵

C. Vrouwelijk godsbeeld

In feministische theologie is de mannelijkheid of vrouwelijkheid van God een

82. Teksten uit dit boek zijn een geliefd onderwerp van achttiende eeuwse preken. R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam*. Dl. 4, 80.

83. H.A. Höweler, "Uit de geschiedenis van het Haagsche dichtgenootschap 'Kunstliefde Spaart Geen Vlijt' 1772 - 1818", 134.

84. Een activiteit op dit gebied in 1770 is de oprichting van het genootschap "De Propaganda Fide" door vooraanstaande inwoners uit Holland en Utrecht. De leden hiervan sporen de "Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen" te Haarlem aan om een prijsvraag te organiseren over een nieuwe opzet van het zendingswerk. De binnengekomen antwoorden zijn in 1776 gepubliceerd. Vgl. J. Boneschansker, *Het Nederlandsch Zending Genootschap in zijn eerste periode. Een studie over opwekking in de Bataafse en Franse tijd*. (Leeuwarden: G. Dijkstra, 1987), 17-18, en 49-50.

85. B. Paasman e.a., *De vrouwe van Schaffelaar*, 9-10. "Eine wichtige Gemeinsamkeit des Spätpietismus bestand in der kritischen Haltung gegen die Aufklärung, deren Anfechtungen nicht wenige seiner Vertreter zunächst durchlitten hatten, bis sie zu ihrem eigenen Standpunkt gekommen waren. Die intensivere Begegnung mit der radikalen Aufklärung dürfte den späten vom klassischen Pietismus unterscheiden", Martin Brecht, "Der Spätpietismus - ein vergessenes oder vernachlässigtes Kapitel der protestantische Kirchengeschichte", in: M. Brecht, hrsg., *Pietismus und Neuzeit. Ein Jahrbuch zur Geschichte des neueren Protestantismus*. Band 10 (1984), 127.

belangrijk thema. Daarom is hier met name gelet op de persoonlijke voornaamwoorden die Clara Feyoena gebruikt met betrekking tot God. Dat is in het algemeen "Hij" en "Hem", maar er zijn een paar opvallende uitzonderingen. Hier en daar schrijft ze in plaats van God "Godheid", en omdat dat een vrouwelijk woord is, krijgt het ook vrouwelijke voornaamwoorden. Bijvoorbeeld:

"Triumf! De Godheid toeft alom,
Bepaalt zig aan geen heiligdom,
Aan volk, noch kerkgebaaren;
Zij wil in 't hart, aan haar gewijd,
In deezen heugelijksten tijd,
Zich gunstig openbaaren",

en:

"Terwijl de Godheid daalt in 't hart, haar opgedraagen,
Dat zij van straffe en schuld
Ontheft, met heil vervult,
Meer dan het brein bevat, of sterflijke oogen zagen".⁸⁶

Vergelijkbaar hiermee zijn de woorden "Algoedheid", "Gods Barmhartigheid", "Gods Voorzienigheid" en "'s hemels goedheid" in *Heemse*:

"Zoo toont de Algoedheid, dat ze aan al haar gasten denkt,
En onuitputbaar blijft, wat gaven zij ook schenkt,(...)
Hoe menigmaal wierd ik, o vlieg, als gij, verslonden,
In strikken van de hel, door eigen schuld, omwonden,
Zoo 't altijdwaakend oog mij niet steeds gadesloeg,
Zoo Gods Barmhartigheid mij niet op de armen droeg,(...)
't Is Gods voorzienigheid, die al uw werk verzeld:
En die voor elk gewas zijn' oogsttijd juist besteld:
Zoo dat we er hare zorg en wijsheid in bemerken (...)
Als de aarde uit haren schoot de lijken op zal geven,
Wanneer het engelenheir, als maaiers, 't heilig zaad
Vergadren zal, eer 't veld in vuur en vlam vergaat.
Toont 's hemels goedheid zig alom, in al haar werken,
Vooral doet zij haar hand in 't nuttig graan bemerken,
Dat in voordeeligheid en kracht geen weerga duldt,
En 't algemeen gebrek zoo goed, zoo mild vervult".⁸⁷

In *Gedichten* komen Gods meedogendheid en de Alwijsheid voor:

"Maar God, wiens mededoogendheid,
In 't nijpen der gevaaren,
Aan 't zondig volk, hoe snood misleid,
Haar kracht wilde openbaaren,
Belofde, dat het vrouwenzaad
Zijn volk uit dien gevallen staat

86. "Lierzang op de godsdienst" (1793), en "Het bidvertrek van een christen" (1775), in: *Gedichten*, 15 en 37.

87. *Heemse*, 22, 57 en 67.

Met Hem weêr zou vereenen;
Nu rijst die lang beloofde dag,
Dien Abrahams geloofsôog zag,
Door zoo veele eeuwen heenen."

en:

"ô Vraag niet waarom God de deugd hier lijden doet;
Die reeden is voor ons verborgen in dit leven.
De Alwijsheid heeft ze in haar geheimrol opgeschreeven.
Gods wille is hier genoeg, en de uitkomst altijd goed."⁸⁸

Deze taalkundige en godgeleerde vrijheid van Clara Feyoena roept een paar behartigenswaardige vragen op, die kort beantwoord kunnen worden.

1) Komen zulke personificaties als "Wijsheid", "Barmhartigheid" en "Godheid" voor bij andere dichters en dichtersessen?

Inderdaad zijn hiervan alleen al in deel XII van de *Proeven van poëtische mengelstoffen* voorbeelden gevonden. Zowel Maria van Zuylekom als de Bestuurder Thomas van Limburg gebruiken het vrouwelijk woord "Almacht" voor God. De "Lofzang aan God" van Th. van Limburg is als een feestrede uitgesproken in de vergadering van het genootschap KSGV en wijst daarmee op een algemeen aanvaard woordgebruik.⁸⁹

2) Wat is de achtergrond van deze vrouwelijke beeldspraak voor God?

In veel achttiende-eeuwse gedichten dalen begrippen als Vrijheid, Rede, Godsdienst en Poëzie als vrouwfiguren uit de hemel, om de dichter toe te spreken. "Godheid", "Almagt" en "Wijsheid van God" zouden dan op dezelfde manier als vrouwelijke personificaties voorgesteld worden.

Ook kent men de Schechina, de Joodse personificatie van Gods aanwezigheid bij het volk Israël. Vrouwelijke hypostasen worden in de achttiende eeuw kennelijk zonder problemen aanvaard.⁹⁰

In feite is het Nederlands van de achttiende eeuw hier verwant met het He-

88. "Op de geboorte van 's waerelds Heiland" (1775), - "die lang beloofde dag" is Jezus' geboorte; "Miskende Deugd" (1793), in: *Gedichten*, 19 en 108.

89. "... uwe Almagt hoedt ons leven, En waakt voor ons bestaan. Zij is 't, door wie de Koningen regeeren: Die scepters uitdeelt - en, 't gebied Der zich vergodende opperheeren, Met één gedachte alleen, tot stof doet wederkeeren, Daar 't mensch en engel ziet", Thomas van Limburg, "Lofzang aan God, van Eeuwigheid tot Eeuwigheid zijt Gij God! (Ps. XC)";

"Vormt zulk eene Almagt niet den wensch Van seraph - van een nietig mensch, Zijn wij niet veilig in haar zorgen? Wij, die zij met één blik vermant, Wij, die zij, met een tedre hand, Heeft in haar hoge schaëuw geborgen", Maria van Zuylekom, "Aan God", in: *Proeven van poëtische mengelstoffen KSGV*, 12 (1789), resp. 53 en 84.

90. Vgl.: "(de Dichtkunst)...houdt zich bij de Schechina: Haar Invloed roert den geest en schraagt het hemelleeven, Zij zingt den dood zelfs dood en haakt naar zaalge dreeven", Olivier Porjeere, "De heilzaame invloed der Dichtkunste op den Godsdienst", in: *Proeven van poëtische mengelstoffen KSGV*, 4 (1776), 260. Hypostasen zijn "mythic objectifications or personifications of divine qualities, gifts, or attributes or of abstract concepts or aspects of human existence, whereby such entities assume an identity of their own", Birger A. Pearson, "Hypostasis" in: Mircea Eliade, ed., *The Encyclopedia of Religion*. Vol. 6, (New York: Macmillan Publishing Company, 1987), 546.

breeuws en Grieks, de oorspronkelijke talen van de twee testamenten. De overeenkomst ligt in het gebruik van wat Gail Ramshaw "grammatical gender" noemt. Dat betekent dat over God in mannelijke én vrouwelijke taal gesproken wordt, afhankelijk van het geslacht van het woord dat gebruikt wordt.⁹¹ Het mannelijke aspect in het godsbeeld wordt zo gerelativeerd.

3) Tenslotte wordt onder andere door Mary Daly gesteld dat een mannelijk godsbeeld, zoals bijvoorbeeld in het christendom, maatschappelijke ongelijkheid tussen vrouwen en mannen op het religieuze niveau bevestigt. Een vrouwelijk godsbeeld zou dan het zelfverstaan van vrouwen kunnen versterken.⁹² Is dit bij Clara Feyoena, of in de achttiende eeuw in het algemeen herkenbaar?

"Zoudt gij, wat u de Algoedheid gaf, Niet tot haar' lof vertoonen?", het motto van dit artikel en een citaat uit "Aan de bestuurderen van het dichtlievend genootschap onder de spreuk 'Kunstliefe Spaart Geen Vlijt'", lijkt deze these te bevestigen. Een bewijs voor een direct verband tussen vrouwelijke beelden voor het goddelijke, een sterker zelfbewustzijn en een groter aandeel van vrouwen in de maatschappij is dit taalgebruik echter niet.

D. De gezangen van Clara Feyoena

In het lied op de Uitbreiding der Kerk, dat in de *Evangelische Gezangen* staat, komt Clara's belangstelling voor de zending duidelijk tot uiting. God openbaart zich niet alleen aan Jakob (Israël), maar tot aan het einde van de wereld klinkt het woord der verzoening.

De Gecommitteerden van de *Evangelische Gezangen* veranderen hier en daar het oorspronkelijke lied. Zij beperken het ideaal van een uiteindelijke zaligheid voor alle mensen steeds tot de kerk. Ook in Gezang 50 van een andere dichteres (Johanna Elisabeth van de Velde-Helmcke) heeft dit aanstoot gegeven en tot verandering geleid.⁹³

Een regel "Overall wordt nu het woord der verzoening klaar gehoord" wijzigt men in "'t Heuglijk Evangeliewoord wordt van volk tot volk gehoord". Heidenen worden niet tot Gods heil vergaard, maar tot Gods kerk. Het voorgaan van Neger, Indiaan en Moor aan vele anderen wordt geschrapt. Men herschrijft:

91. "All the languages formative in the Judeo-Christian tradition had grammatical gender. That is, all nouns and pronouns were assigned, either naturally, logically, or arbitrarily, to grammatical categories called gender. Sometimes a noun's grammatical gender was elaborated upon for poetic purposes, and sometimes we can guess why a certain inanimate object was assigned its specific gender. But in languages with grammatical gender, there is no actual significance in gender designation... But it remains that the assignment of masculine grammatical gender does not prove anything about a supposed sexuality of the Judeo-Christian God". Moderne talen, zoals Amerikaans Engels hebben "natural gender": een vrouwelijk levend wezen is "zij", een mannelijk levend wezen is "hij", de meeste andere dingen zijn "het", Gail Ramshaw Schmidt, "De Divinis Nominibus: The Gender of God", in: *Worship* 56 (1982) 2, 123-126.

92. Bijv.: Carol P. Christ, "Why Women Need the Goddess: Phenomenological, Psychological, and Political Reflections", in: C.P. Christ and J. Plaskow, ed., *Womanspirit Rising. A Feminist Reader in Religion*. (New York: Harper & Row, 1979), 275-277.

93. A.W. Bronsveld, *De Evangelische Gezangen*, 239.

"Neger, Moor en Indiaan, Bidden *ook* den Heiland aan". Bij Clara maken liefdekoorden de heidenen met ons *tot één*, en nemen de heidenen dus een gelijkwaardige plaats in. In de gecorrigeerde versie maken de goddelijke liefdekoorden hen met ons *één*. Dat betekent: zij gaan op in ons, wij zijn de eenheid al.

In plaats van het slotcouplet:

"Dus zien wy de tijden koomen
Dat dit drooge jammerdal
Mild bevloeid met levensstroomen
Geen verschil meer kennen zal.
Tot het Godsrijk van deeze aard
Juichende ten hemel vaart",

zien de Gecommitteerden liever de tijden komen, dat Jezus van het dorre veld een luthof maakt, en dat niet het Godsrijk, maar Gods *kerk*, alhier vergaard, juichend naar de hemel gaat.

De twee laatste coupletten van Clara's lied, hoe zeer ook veranderd, zijn niet in de definitieve uitgave opgenomen.

Het lied "Wij knielen voor uw zetel neer" wordt eveneens gewijzigd. De eerste regel heeft aanvankelijk geluid: "Nu daal ô Heer uw zegen neer". Clara Feyoena heeft geschreven:

"Nu daal ô Heer uw zegen neer,
op ons en alle uw leden:
U eeren wij als onzen Heer
Met lied'ren en gebeden.
Dat alle magt hoe klein of groot
Voor U als Gods getuige
En D' eerstgebooren uit den dood
Zich diep eerbiedig buige!"

Hier vraagt de gemeente, dat Jezus haar zijn zegen schenkt, en dat alle macht zich buigt voor hem. In het lied dat de gelovigen nu zingen, is hun religieuze houding minder vrijmoedig.

Veelzeggend is ook de verandering die de Gecommitteerden aanbrengen aan het eind van het derde couplet.

"Hij komt elks ooge zal hem zien,
Ook die hem hadt doorsteeken,
Elk zal hem weenend hulde bien
En om genade smeeken",

is de tekst van Clara Feyoena.

In de *Evangelische Gezangen* staat:

"Hij komt, elks ooge zal hem zien
Ook die hem heeft doorsteeken.
Elk zal hem juichend hulde bien
Of om ontferming smeeken".

Door de verandering van *één* woordje: "of" in plaats van "en"; is het berouw en het heil niet meer voor iedereen bestemd. Opnieuw kunnen we constateren dat zij ieder een gelijkwaardige plaats toekent en, in tegenstelling tot haar correc-

toren, dit onderscheid niet maakt.

Het lied is oorspronkelijk op de wijs van Psalm 91 geschreven, en krijgt van de commissie de melodie "Die Wanderschaft" mee.⁹⁴ Het *Liedboek voor de kerken* vervangt de uitdrukking "gewasschen in uw bloed" in het tweede couplet nog door: "gereinigd in uw bloed".

IV. Conclusie

Met behulp van drie onderzoeksvragen is in dit artikel de betekenis belicht van Clara Feyoena van Raesfelt-van Sytzama als kerklied-dichteres. Na de herhaling van deze vragen, volgt hun beantwoording.

Ze luiden:

- 1) Op welke manier zijn liederen van Clara Feyoena terecht gekomen in de Evangelische Gezangen?
- 2) Wat is haar positie en erkenning als dichteres?
- 3) Waaruit bestaat de spiritualiteit van Clara Feyoena?

De opname van Clara's liederen in de *Evangelische Gezangen* kan een gevolg zijn van: (de inhoud van) haar werk; haar vrouw-zijn; haar bekendheid met mensen en organisaties die nauw betrokken zijn bij herberijming van de Psalmen.

Nergens blijkt dat men opzettelijk vrouwen in de bundel opgenomen heeft. Evenmin is er sprake van aarzeling ten opzichte van de dichtersessen. Het schrijven van vrouwen wordt vrij gemakkelijk geaccepteerd. In de tweede helft van de achttiende eeuw zijn ze zelfs aangemoedigd om stichtelijke gedichten te maken en eventueel te publiceren. Het vrouw-zijn van Clara Feyoena heeft geen directe invloed gehad op het insturen van haar gezangen.

De Gecommitteerden hebben gezocht naar oude en nieuwe liederen die passen bij hun opzet, liefst gemaakt door auteurs uit hun eigen kring. Uit het voorgaande is gebleken dat de Gecommitteerde A. van den Berg het meeste contact heeft met de dichteres. De relatie is echter niet zo intensief, dat het de opname van juist háár liederen in de *Evangelische Gezangen* kan verklaren.

Dat betekent dat de inhoud van haar werk de doorslag heeft gegeven. De *Bellingeweerder Uitspanningen*, de *Proeven*, *Heemse* en de *Gedichten* laten haar christelijke overtuiging zien. In de loop van de tijd komt zij tot een eigen "toon", eigen vragen en verwoording van haar geloof. Haar verlangen naar het heil voor alle mensen concretiseert zich in belangstelling voor de zending. Dit thema sluit aan bij een behoefte van de Gecommitteerden. Op grond hiervan komen haar liederen terecht in de gezangbundel.

Er is echter een spanning tussen haar opvattingen over het heil en die van de Gecommitteerden. De laatsten geven voorrang aan wie hoort bij de kerk, volgens hun normen. Clara denkt aan een alomvattender gemeenschap.

94. Nr. 34 en nr. 45, ARA, 2.19.64.I.18*, IV.

Hoewel Clara's vrouw-zijn geen duidelijke invloed heeft gehad op de plaatsing van haar liedcren in de *Evangelische Gezangen*, speelt het zeker een rol bij haar positie en erkenning als dichteres.

In de eerste helft van de eeuw hebben haar tijdgenoten bijvoorbeeld een rechtvaardiging nodig voor het verschijnsel van een vrouwelijke auteur. Later vormen de huishoudelijke taken, die gekoppeld zijn aan haar bestaan als vrouw, echtgenote en moeder, een concrete belemmering in haar streven naar meer ontwikkeling.

Aanvankelijk helpen Clara's jeugd en adel haar om deze hindernissen te overwinnen en als dichteres een aantrekkelijke uitzondering te zijn. De boodschap van Clara's poëzie heeft een kader, een bedding in de stichtelijk-moralistische gedichten van de vrouwen in haar omgeving. Haar schrijven naar aanleiding van politieke gebeurtenissen is roldoorbrekend, maar duidelijk gevolg van de stimulans door haar vader.

Ook in de tweede periode is haar vrouw-zijn een factor van belang. Haar positie en erkenning als dichteres rusten ten dele op haar eerdere gedichten, ten dele op de aandacht van KSGV voor aanzienlijke dichtersessen. Als zodanig wordt ze zichtbaar in het algemene culturele klimaat van haar tijd.

Het taalgebruik en de thematiek van haar gedichten in de *Proeven* en *Heemse* passen goed binnen de (stichtelijke) traditie van de genootschapsliteratuur. Haar ideeën worden mede beïnvloed vanuit de Verlichting. De *geografisch* geïsoleerde positie en de huishoudelijke bezigheden verhinderen niet haar betrokkenheid bij de actuele politieke en religieuze vraagstukken van haar tijd (waar- onder de nicuwe psalmberijming en de zending).

De *Gedichten* en haar *gezangen* bevestigen dit beeld.

Kijkend naar de relaties met andere dichtersessen is er sprake van overeenkomst en verschil.

Vrijwel alle vrouwen schrijven met een religieuze motivatie of achtergrond. Wat betreft de eerste helft van de achttiende eeuw kan een verklaring gevonden worden in het onderricht aan meisjes, inhoudelijk beperkt tot godsdienstige waarheden. Daarnaast biedt de stichtelijke toon vrouwen een rechtvaardiging voor de publikatie van hun gedichten.

In de tweede helft van de eeuw is deze rechtvaardiging minder nodig. Integendeel, meisjes zijn aangemoedigd om stichtelijke poëzie te schrijven. Hierin ziet men kennelijk een middel om tegemoet te komen aan hun behoefte naar meer onderwijs. De verschillen tussen de schrijvende vrouwen uit zich in de mate van inspiratie door de cultuur van de Verlichting, en later de Romantiek.

De aanwezigheid van literaire vrouwen in de omgeving van Clara Feyoena is dus van bijzonder belang voor haar poëtische en geestelijke ontwikkeling en dientengevolge voor haar positie en erkenning als dichteres. Wie haar afbeeldt als eenzame vrouw op het platteland mist haar betekenis als overgangsfiguur, tussen de vrouwen uit het Noorden en de dichtende dames uit de tweede helft van de eeuw. Op den duur staat ze model voor vrouwen van een latere generatie. Nog in 1811 ontvangt de jonge veelbelovende Stansje Cleve van KSGV een

exemplaar van *Heemse* als aanmoedigingsprijs.⁹⁵

De laatste onderzoeksvraag stelt de spiritualiteit en het godsbeeld van Clara Feyoena aan de orde.

Haar spreken over God is zowel beïnvloed door Piëtisme als door fysicotheologie en Verlichting. Het taalgebruik is bijbels, en met name gekleurd door de Psalmen en het Hooglied, zoals bij veel auteurs uit haar tijd.

Met de vrouwelijke beelden voor God relateert ze het mannelijke aspect van God de Vader op een *voor ons* onverwachte manier. Deze beeldspraak kan een positieve invloed hebben gehad op haar zelfverstaan als vrouw. Maar ook hier blijft ze binnen het taalgebruik van de achttiende eeuw.

Vanaf haar eerste gedichten wil ze zingen tot lof van God en in dienst van de kerk. In zekere zin is de opname van haar liederen in de *Evangelische Gezangen* de kroon op haar werk en leven, en zo zal ze het ook ervaren hebben.

Misschien hangt haar eschatologische heilsverwachting voor de hele wereld samen met de beperkte deelname van vrouwen aan cultuur en maatschappij. Ze deelt dit perspectief van heil voor alle mensen met de kerklied-dichteres J.E. van de Velde-Helmcke.

Nader onderzoek naar liederen van vrouwen uit het verleden kan gegevens aanreiken, aan de hand waarvan deze veronderstelling getoetst kan worden.

95. In het notulenboek van 1811, "Kunstliefde Spaart Geen Vlijt" GA 's Gravenhage, 46.26.